

**The social situation affected by the cultivation and use of opium in Iran
in the 1320s**

Seyyed Mohammad Sadat Bidgoli ¹
Enseye Basery ²

Doi: 10.22034/te.2024.207686

Abstract

Research Paper

With Iran's economy entering the periphery of the world capital system in the second half of the 19th century, fundamental changes occurred in the country's economy. One of the most important effects was the commercialization of a major part of Iran's agricultural economy, which was adjusted to the needs of global markets; As during the Qajar era, opium was traded as the most important export item. So that Reza Shah also benefited from the profit from cultivation, production and trade of opium due to its low cost to advance his modernization plans. On the other hand, the existence of a permanent market for its sale due to the continuous order and guarantee of purchase from England, led to the fact that the best agricultural lands in Iran were quickly allocated to the cultivation of opium. Considering the long-term impact of opium cultivation and production on the social situation of Iran, the present study has studied and investigated the social situation affected by this phenomenon in Iran in the 1320s.

The findings of the current research, which were carried out in the framework of historical and social studies and descriptive-analytical and documentary studies, show that the result of Reza Shah's performance in controlling the cultivation and distribution of opium among the people led to an increase in addicts, especially in the early years of Mohammad Reza Shah's rule. became. But with the political open space created in the twenties due to the change of power, the press and knowledgeable people more freely published the harms of opium in order to remove this scourge from the country. And the struggle, although unsuccessful, was against the use of opium in coffee houses

Keywords: Opium, social situation, Reza Shah, Qawam-ul-Sultaneh, addiction, agriculture.

COPYRIGHTS

©2023 by the authors. Published by Research Institute of Imam Khomeini and the Islamic Revolution. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

1. Assistant Professor, Department of History, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Thran, Iran. (Corresponding Author) Email: sadat@ri-khomeini.ac.ir

2. Master of History of the Islamic Revolution, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Thran, Iran. Email: basryansyh@gmail.com

اوضاع اجتماعی متأثر از کشت و استعمال تریاک در ایران

دهه ۱۳۲۰

سید محمود سادات^۱

Doi: 10.22034/te.2024.207686

انسبه باصری^۲

مقاله پژوهشی

چکیده: با وارد شدن اقتصاد ایران به پیرامون نظام جهانی سرمایه در نیمه دوم قرن نوزدهم، دگرگونی‌های اساسی در اقتصاد کشور به وجود آمد. یکی از مهم‌ترین اثرات آن تجاری شدن بخش عمده‌ای از اقتصاد ارضی ایران بود که با نیاز بازارهای جهانی تنظیم شد؛ به نحوی که در دوران قاجار، تریاک به‌عنوان مهم‌ترین اقلام صادراتی، تجارت می‌شد. به طوری که رضاشاه نیز از سود حاصل از کشت، تولید و تجارت تریاک به دلیل هزینه پایین آن برای پیشبرد برنامه‌های نوسازی خود بهره برد. از طرفی دیگر، وجود بازار دائمی فروش آن به واسطه سفارش مداوم و تضمین خرید از سوی انگلیس، موجب شد تا به سرعت مرغوب‌ترین زمین‌های کشاورزی ایران به کاشت تریاک اختصاص یابد. نظر به اثرگذاری طولانی‌مدت کشت و تولید تریاک در وضعیت اجتماعی ایران، پژوهش حاضر به مطالعه و بررسی اوضاع اجتماعی متأثر از این پدیده در ایران دهه ۱۳۲۰ پرداخته است.

یافته‌های پژوهش حاضر که در چارچوب مطالعات تاریخی و اجتماعی و از نوع توصیفی-تحلیلی و مطالعات اسنادی انجام شده است، نشان‌گر آن است که نتیجه عملکرد رضاشاه در کنترل کشت و توزیع تریاک در بین مردم، موجب افزایش معتادین به‌ویژه در سال‌های آغازین حکومت محمدرضا شاه شد. اما با فضای باز سیاسی ایجاد شده در دهه بیست به واسطه تغییر قدرت، مطبوعات و نیز افراد آگاه آزادانه‌تر به نشر مضرات تریاک برای دفع این بلیه از کشور پرداختند که از جمله نتایج آن تصویب لایحه منع کشت تریاک، دستور عدم استخدام معتادین در نهادهای دولتی و مبارزه هر چند ناموفق با استعمال تریاک در قهوه‌خانه‌ها بود.

کلیدواژه‌ها: تریاک، اوضاع اجتماعی، رضاشاه، قوام‌السلطنه، اعتیاد، کشاورزی.

۱. استادیار گروه تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشگاه امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران. (نویسنده مسئول)

Email: sadat@ri-khomeini.ac.ir

۲. کارشناسی ارشد تاریخ انقلاب اسلامی، پژوهشگاه امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران.

Email: basryansyh@gmail.com

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۷/۲۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۹/۸

مقدمه

از آنجا که تریاک به دلیل سازگاری با شرایط اقلیمی ایران، نیاز کم به آب، وجود نیروی کار کافی، معاوضه آن با پول نقد و... نسبت به سایر محصولات کشاورزی، کشت و تولید به صرفه‌تری برای مالک و زارع داشت، و می‌توانست برای دولت هم منبع درآمد بهتر و مطمئن‌تری باشد، بنابراین دولت‌های مختلف از صفویه تا پهلوی‌ها به دلیل اهمیت اقتصادی، افزایش تولید و تجارت تریاک را تشویق می‌کردند. اما آثار تریاک، محدود و منحصر در این روی خوش و به صرفه آن نبود، زیرا به موازات افزایش تولید تریاک، سایر محصولات کشاورزی حتی گندم را به تدریج از چرخه تولید کشور خارج و منجر به وقوع قحطی‌هایی شد، اقتصاد ایران نیز به یک اقتصاد وابسته و تک محصولی بدل گشت. علاوه بر آن، افزایش تولید باعث افزایش مصرف داخلی و اشاعه روزافزون اعتیاد و خروج نیروی کار مولد و توانمند از چرخه کار و تولید می‌شد.

یکی از برهه‌های تاریخی حساس و منشأ اثر از نظر تولید، تجارت، استعمال تریاک و مبارزه با آن در تاریخ ایران، دهه ۲۰ شمسی است. این دهه به دلیل آغاز شدن با انتقال قدرت و ایجاد فضای باز و مناسب سیاسی، که منجر به مبارزات مطبوعاتی و علنی تر اقبال فرهیخته و تحصیل کرده کشور با کشت و استعمال تریاک شد، آستن حوادث و وقایع تاریخی حائز اهمیتی است.

لذا نظر به اهمیت این گذار تاریخی و مغفول ماندن حوادث و جریانات آن دوره از نگاه پژوهشگران و محققان تاریخی و فقدان پیشینه پژوهشی قابل اعتنا و مؤثر در خصوص اوضاع اجتماعی متأثر از کشت و استعمال تریاک در ایران دهه ۱۳۲۰، پژوهش حاضر که به شیوه توصیفی-تحلیلی به رشته تحریر درآمده است، درصدد پاسخ‌گویی به این پرسش اصلی است که علل شیوع مصرف تریاک و تأثیرات سوء آن در جامعه دوره پهلوی با تأکید بر دهه ۲۰ چه بود؟ اهمیت این دوره تاریخی و مغفول ماندن حوادث و جریانات آن از نگاه پژوهشگران و محققان تاریخی و فقدان پیشینه پژوهشی قابل ملاحظه از یک طرف و وجود اسناد و مدارک آرشیوی فراوان از سوی دیگر باعث شد تا پژوهش حاضر صورت گیرد.

۱. پیشینه تحقیق

خاتمی و دیگران در مقاله «بررسی و اولویت‌بندی داروهای مفرده مؤثر در ترک اعتیاد در منابع منتخب سنتی» (۱۳۹۸) صرفاً به نقل تجارب طب سنتی در جهت ترک اعتیاد پرداخته است. در پژوهش منتشرشده توسط توکلی و دیگران در مقاله «بررسی تاثیر سم‌زدایی بر کیفیت زندگی معتادان ۶۵-۴۰ ساله» (۱۳۹۰) نیز تنها به موضوع هزینه سم‌زدایی معتادان پرداخته شده است. همچنین سیده مریم وحدت شریعت‌پناهی و شاهین شهبازی در مقاله «الگوی مصرف مواد در معتادان گمنام» (۱۳۸۹)، به الگوی سوء مصرف داروها و روش‌های مصرف آن را در معتادان گمنام پرداخته است. نوآوری این پژوهش در هیچ‌یک از آثار دیده نمی‌شود.

۱-۱. علت افزایش کشت و مصرف تریاک

گسترش اقتصاد صنعتی اروپا بسوی مناطق دیگر دنیا، در اواخر قرن هجدهم و اوایل قرن نوزدهم، همراه با تلاش در جهت سرازیرکردن سرمایه و مازاد به سمت هسته مرکزی و صنعتی اروپا موجب تجارت و مبادله نابرابر این کشورها با مناطقی مانند ایران، که پیرامون این نظام اقتصادی قرار داشتند، شد. ایران، در اواسط قرن نوزدهم و مشخصاً با شکست‌های نظامی‌ای که از روسیه و انگلستان متحمل گشت و انعقاد قراردادهای استعماری ترکمانچای و پاریس، کم‌کم در معرض استثمار نظام جهانی قرارگرفت و ساختار اقتصاد آن همانند عرصه سیاسی، استقلال خویش را از دست داد و به سمت نهادینه‌شدن نقشی پیش رفت که منطبق بر تقسیم کار نظام جهانی سرمایه برای کشورهای پیرامونی در نظر گرفته شد؛ یعنی مصرف و واردات کالاهای صنعتی مرکز با قیمتی بالا و تولید موادخام مورد نیاز برای صنایع و تجارت نظام جهانی با نیروی کار ارزان و پایین که حاصل آن ایجاد مبادله‌ای نابرابر جهت سرازیرشدن ارزش اضافی ایجادشده به سمت کشورهای مرکز این نظام جهانی است. یکی از نمونه‌های بارز جریان توصیف شده و حرکت به سمت این تقسیم کار جهانی و پیرامونی‌شدن اقتصاد ایران، تجاری‌شدن بخش قابل توجهی از کشاورزی ایران و اقتصاد ارضی ایران تحت

تأثیر فشار نظام جهانی سرمایه است (سراج، ۱۴۰۱، ص. ۴). بنابراین، تریاک به صورت یک کالای تجارتي از سوی تجار اروپایی و دولت‌های استعمارگر طرح و تحمیل شد (احمدی، ۱۳۷۶، ص. ۱۳). در سال ۱۷۷۵م برای اولین بار سازمان انحصار تجارت خارجی تریاک هلند و انگلیس، با مدیریت کمپانی هند شرقی تأسیس شد و کشت خشخاش در دره مرکزی بنگال، پنجاب و کرانه‌های رودخانه گنگ رواج یافت و سرتاسر هند و سپس چین را فرا گرفت و بدین ترتیب انگلستان به بزرگ‌ترین تولیدکننده نهایی تریاک، تبدیل شد (مدنی، بی‌تا، ص. ۶۱). انگلیس به واسطه تجار خود با تشویق برای کشت تریاک در کشورهای غیراروپایی از طریق خرید نقدی و ایجاد درآمد موجب شد تا از این طریق نیازهای بازار تحت سلطه و انحصار خود در زمینه تریاک را تأمین نماید (حمیدی، ۱۳۴۷، ص. ۵). در ایران کشت تریاک تا اواسط قرن ۱۹ میلادی (۱۳ هـ ق)، تولید و مصرف آن قابل توجه نبود (سیف، ۱۳۷۳، ص. ۲۱۵؛ عیسی، ۱۳۶۲، ص. ۳۳۶) و جهانگردان در تألیفات خود تا پیش از سال ۱۲۷۷ هـ ق، یعنی ده سال پس از گزارش شروع اولین کشت آزمایشی تریاک در اطراف تهران، درباره تریاک مطلبی ذکر نکردند (آدمیت، ۱۳۶۲، صص. ۴۰۰-۳۹۹). در دوره صفویه، مصرف تریاک به شکل تفننی (راوندی، ۱۳۵۷، ج ۷، ص. ۲۲۹) و همچنین به منظور کاهش اضطراب خاطر بزرگان و درباریان و رجال عالی مقام معمول بود (شامیاتی، ۱۳۷۲، ص. ۱۳۰) اما اوج مصرف مواد مخدر به قاجار می‌رسد و در واقع اهمیت اقتصادی و اجتماعی تریاک از این زمان آغاز می‌شود (علیوردی‌نیا، ۱۳۸۶، ص. ۱۳۶). در سال ۱۲۲۹ ش، عده‌ای از کارگزاران انگلیس در پوشش دروایش هندی و رهنوردان طریقت در خراسان و کرمان پراکنده شدند و به تریاک‌کشی پرداخته به مردم نیز می‌آموختند (مدنی، بی‌تا، ص ۹۲). و به تدریج کشیدن تریاک با وافور، چراغ و نگاری^۱ به جای خوردن آن رایج شد (نوائی، ۱۳۷۳، ص. ۱۷). همچنین دروایش هندی که در ماهان کرمان سر قبر شاه نعمت‌الله ولی معتکف بودند معتاد به مکفیات بودند، دچار زحمت از بی‌تریاکگی گردیدند، بالاخره در ماهان خودشان شروع به کشت تریاک نمودند (کوهی کرمانی، ۱۳۲۴، ج ۱، ص. ۱۰) و این

۱. یکی از ابزارآلات استعمال تریاک

دراویش پیش‌قراولان ترویج اعتیاد در ایران شدند (اورنگ، ۱۳۶۷، صص. ۷-۸) در کنار آنان پزشکان انگلیسی از طریق تأسیس دواپر و مراکز درمانی در شهرهای مختلف کشور در کنار سایر مأموریت‌های مختلف همچون رسالت‌های تبشیری، گردآوری اطلاعات، شناسایی شخصیت‌ها و غیره به طرح مصرف تریاک به عنوان نوش‌دارو پرداختند (شاکرمی، ۱۳۶۸، ص. ۴۸) و با تبلیغ چنان فرهنگی که تریاک، درمان تمامی دردها است مردم ایران را در آن زمان، به دلیل فقر اقتصادی و عدم آگاهی، به این ماده مخدر معتاد کردند (حمیدی، ۱۳۴۷، صص. ۸-۹) و خیلی سریع تریاک به عنوان داروی خانگی، حتی برای بیماری‌های جزئی همچون دندان‌درد و سردرد جای خود را در میان ایرانیان باز کرد و شیوه کشیدن تریاک توسط مأموران و نمایندگان رسمی انگلیس و ایادی هندی آنان در کوچه و بازار به معرض نمایش و تماشای عموم گذاشته شد (شاکرمی، ۱۳۶۸، صص. ۵۷ و ۴۸) اولین مصرف‌کنندگان تریاک در ایران، سفیر انگلیس و اطرافیان او و به تقلید از آنان اشراف، درباریان و افراد برجسته اجتماعی به میزان بالاشناخته شدند (اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانش‌آموزان همدان، بی‌تا، صص. ۳-۴).

با جنبه تجاری یافتن تریاک در سطح جهانی، کشت و تولید تریاک در ایران، با حمایت انگلیسی‌ها که به دنبال فروش تریاک در چین بودند، در حدود دارالخلافه (اعتماد السلطنه، ۱۳۶۷، ج ۳، ص. ۹) همزمان با دوران صدارت امیرکبیر (۱۲۶۸-۱۲۶۴ق) به طور آزمایشی آغاز شد. در این زمان، هنوز قرآینی نمایان نشده بود که وی از نتایج این اقدام بر جامعه ایران آگاه شود و یقیناً امیرکبیر به صرف منافع اقتصادی‌ای که از این طریق احتمال می‌رفت متوجه ایران شود، بدین کار مبادرت ورزید (کوهی کرمانی، ۱۳۲۴، ص. ۹). به هر ترتیب مقدمه بسط تریاک کاری در این زمان آغاز گردید. از سال ۱۲۷۷، تریاک ایران به عنوان ماده صادرات بین‌المللی درآمد و کشاورزان رفته رفته قسمتی از اراضی گندم‌خیز خود را به کشت خشخاش اختصاص دادند (آدمیت، ۱۳۶۲، ص. ۴۰۰) و کشت آن در همین دوره با هدف صادرات در چند استان از جمله فارس و کرمان، رواج یافت. از مهم‌ترین دلایلی که موجب ترویج و توسعه کشت تریاک در این دوره شد این است که: ۱- خشخاش زراعتی است پاییزه و موقعی به آبیاری محتاج می‌گردد که آب به قدر کفایت موجود است. ۲- با مزد کم عده‌ای زیاد مستخدم مجرب

می‌توان استفاده کرد. ۳- زیادی قیمت آن؛ یعنی هر قدر هم محصول کم باشد مقدار کم به قیمت زیاد فروش رفته و مانند سایر محصولات محتاج به وسایل حمل‌ونقل فراوان نبوده است (کیهان، ۱۳۱۱، ج ۳، ص. ۱۴۳) از طرفی دیگر خرید تریاک تولیدی در ایران به قیمت مناسب از سوی انگلیس، موجب گسترش سریع سطح زیر کشت و خرید و فروش آن برای صادرات در ایران شد (شامیاتی، ۱۳۷۲، ص. ۱۳۱). به نحوی که کشاورزان از زراعت گندم دست کشیدند و قسمت زیادی از اراضی گندم خود را برای کشت خشخاش تخصیص دادند و تنها به فاصله ده سال از آغاز کشت تریاک یعنی از حدود سال ۱۲۷۷ هـ.ق به بعد، مصرف تریاک چنان رسمیت یافت که تصویر شاه بر حقه‌های وافور منقش شد (علیوردی‌نیا، ۱۳۸۶، ص. ۱۳۶). به علاوه پرداخت بخشی از دستمزد کارگران در کلیه مراحل کشت و به عمل آوردن به صورت جنس که از شیوه‌های مرسوم در کلیه تولیدات زراعی بود، خود از عوامل ایجاد فروشنده‌گان خرده‌پا در جامعه شهری و روستایی شد که تریاک را در ازای کارمزد روزانه دریافت و به هنگام خرید مایحتاج عمومی به جای پول در مبادلات پرداخت می‌کردند (عنایت، ۱۳۴۸، ص. ۴۴). حتی مالکین و تجاری را که برای امتحان جنس مورد معامله و یا تصدیق نظر خود در فروش تریاک مجبور بودند به استعمال آن بپردازند نیز باید به گروه معتادین اضافه کرد. همچنین سهولت دسترسی از عوامل عمده دیگر در اشاعه اعتیاد بود (کوهی کرمانی، ۱۳۲۴، ص. ۷۳). و از آنجا که گرفتن شیره تریاک به صورت دستی توسط کارگران انجام می‌شد، خیلی سریع بر اثر استنشاق بوی آن پس از مدتی کوتاه به آن اعتیاد پیدا می‌کردند (اورنگ، ۱۳۶۷، ص. ۸). به طوری که به گزارش عوامل انگلیس از ۱۵۵۰۰ تن تریاک تولیدی ایران در نیمه دوم قرن نوزدهم، حدود ۶۰۰ تا ۷۰۰ تن آن در ایران به مصرف داخلی می‌رسید (عیسوی، ۱۳۶۲، ص. ۳۷۰).

با روی کار آمدن رضاشاه و شروع نقشه‌ها و طرح‌های زمان وی، همچون ایجاد راه‌های شوسه و راه‌آهن، گسترش شعبات ادارات در مناطق مختلف کشور و استخدام کارکنان جدید برای فعالیت در این ادارات سرفصل‌های جدید هزینه دولت در حالی باز شد (نوری اسفندیاری، بی‌تا، ص. ۳۴۵) که درآمدهای حاصل از جریان عادی اقتصادی کشور، پاسخ‌گوی هزینه‌ها نبود. نفت هم که طی قراردادی، در تاریخ ۷ خرداد ۱۳۱۲،

بین شرکت سابق نفت ایران و انگلیس و دولت ایران، کاملاً در انحصار انگلیس بود و برای ایران درآمدی ناچیز داشت. بنابراین دولت پس از شناسایی تریاک به عنوان عمده‌ترین منبع کسب درآمد، در تاریخ ۲۶ تیرماه ۱۳۰۷، قانون انحصار دولتی تریاک را به تصویب مجلس شورای ملی رساند تا به واسطه حضور فعال و مؤثر در کلیه مراحل کشت، جمع‌آوری، معامله، انبار کردن، حمل و نقل و صادرات تریاک به تنها کارگزار تجارت داخلی و خارجی تریاک تبدیل شود. صادرات تریاک ایران، بین سال‌های ۱۳۰۰-۱۲۹۸ هـ.ش، ۲۰/۶ میلیون قران بود در حالی که درآمد دولت در سال ۱۳۰۸-۱۳۰۶ هـ.ش، به ۵۹/۵ میلیون قران افزایش یافت که ۱۲/۵ درصد صادرات کشور را تشکیل می‌داد (رشیدی، ۱۳۸۶، ص. ۱۹۹).

با وجود اینکه قانون انحصار تریاک از لحاظ نظری به خاطر جنبه‌های اقتصادی و تجارت خارجی و در ظاهر برای جلوگیری از استعمال تریاک و سایر مشتقات آن ایجاد شد (ممتازی، ۱۳۳۸، ص. ۱۳۶)، اما در عمل به ترویج شیره‌کشی منجر شد؛ چرا که بخشی از انحصار دولتی تریاک شامل فروش داخلی تریاک به معتادان بود که توسط دولت در سطح کشور انجام می‌شد. به عنوان مثال دولت در راستای کنترل اعتیاد، در ۱۳۱۰-۱۳۱۱ هـ.ش، در تهران، سر قبراآقا، نزدیک باغ فردوس، چندین خانه از خانه‌هایی که شهرداری احداث کرده بود را به عنوان مراکز مصرف اختصاص داد. این خانه‌ها را به همدیگر سوراخ کردند و به تمام شیره‌کش خانه‌ها اخطار داده که شیره‌کش خانه‌های خود را تعطیل کنند و در مقابل بیایند از اطاق‌های این خانه‌ها بگیرند و بساط خود را آنجا پهن کنند و از اداره^۱ هم شیره بگیرند و به مشتریان خود بدهند، این مکان را دارالعالج نامیدند. به طور یقین از این عمل آن سال، ده هزار نفر که شیره‌ای نبودند، آنجا آمدند و شیره‌ای شدند، بعد هم دو مرتبه شیره‌کش خانه‌های خود را دائر کردند؛ به‌طوری‌که تعداد شیره‌کش خانه‌ها در تهران از پنجاه به

۱. به موجب قانون ۲۶ تیرماه ۱۳۰۷، معاملات راجع به تریاک محدود و منحصر به دست دولت شده بود. ترتیب اجرای این قانون و جلوگیری از قاچاق و تفتیش ترتیبات اداری آن موافق نظام‌نامه‌ای بود که به اتفاق وزارت مالیه و داخله تدوین شده بود. نک: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، قانون تحدید تریاک، ماده ۶، دوره ۱، شماره چاپ ۲، ج ۱، ص ۳۴۲.

پانصد محل اضافه شد (کوهی کرمانی، ۱۳۲۴، ص. ۴۹). در این زمان مصرف تریاک در قهوه‌خانه‌ها بلا مانع شد و حتی به قهوه‌خانه‌ها هم دستور دادند که به مشتریان تریاک بدهند و در اواخر هم برای تشویق تریاک رایگان می‌دادند و برای آنکه موجب شک نشود، سوخته آن را می‌خریدند، برخی از نویسندگان علت این کار را معتاد کردن مردم برای بازداشتن آن‌ها از پرداختن به امور سیاسی می‌دانند (شهری، ۱۳۶۷، ج ۶، ص. ۳۹۳). بنابراین در این دوران اولین مراکز عمومی تریاک‌کشی، قهوه‌خانه‌ها بودند که اسباب دود و دم برای معتادان در آن‌جا مهیا بود (بلوکباشی، ۱۳۵۷، ص. ۴۹) و حتی مأمین شبانگاهی معتادان بی‌خانمان به شمار می‌آمد (شهری، ۱۳۶۷، ج ۴، ص. ۵۰۵). مشهور است که خود رضاشاه نیز به ماده افیونی تریاک، اعتیاد داشته ولی ظاهراً مصرف روزانه و مقدار معین آن حالت تجویز و معالجه داشت (فردوست، ۱۳۷۰، ج ۱، ص. ۷۲).

۲-۱. پیامدهای اقتصادی افزایش تجارت تریاک در دهه ۲۰

سالیان متمادی الگوی غلط کشاورزی و اختصاص سطح وسیعی از زمین‌های زراعی و کشاورزی مرغوب به کشت تریاک، آن هم مطابق سلیقه و خواست کشورهای ذی‌نفوذ بخصوص انگلیس، و نیز درآمدی که نصیب زمین‌داران و کشاورزان می‌شد، موجبات نابودی کشاورزی مبتنی بر رفع حوائج اولیه مردم و خروج تدریجی سایر محصولات ضروری و اولیه غذایی حتی گندم از برنامه کشت و تولید را فراهم کرد؛ به نحوی که همزمان با کناره‌گیری رضاشاه، تهران، نواحی جنوبی و مرکزی ایران با کمبود شدید غلات و گندم مواجه شده و در فاصله سال‌های ۱۳۲۲-۱۳۲۰، نان به شدت گران و نامرغوب شد در حالی که آن هم به سختی به دست مردم می‌رسید. در شش ماهه دوم سال ۱۳۲۰ و نیمه اول سال ۱۳۲۱ واردات گندم از هندوستان و کانادا همراه با افزودن مواد اضافی به نان، توانست تا حدودی از قحطی جدی جلوگیری کند؛ اما قطع واردات غله در نیمه دوم سال ۱۳۲۱، در اثر ممانعت‌های انگلستان سبب شد تا مردم نواحی مرکزی و جنوبی بر اثر کمبود شدید و کیفیت بسیار بد نان با گرسنگی و قحطی فزاینده‌ای دست و پنجه نرم کنند. با اشغال کشور و بی‌ثباتی داخلی به کمبود کالاها و در نتیجه نرخ‌های تورم بسیار بالا، احتکار و فساد کارکنان

دولت بر وخامت اوضاع می‌افزود. بیکاری افزایش یافته و فقر شایع شده و اسکناس اعتبارش را از دست داده بود (کاتوزیان، بی‌تا، ص. ۲۰۱). از طرفی اوضاع نابسامان تهران موجب به وجود آمدن حالتی غیرعادی شده بود و مردم با اضطراب عجیبی که برای خرید نان نشان می‌دادند، به آشفتگی اوضاع می‌افزودند (روزنامه داد، شماره ۱۴، ص. ۲). کار به جایی رسید که دولت به توزیع کوپن نان میان مردم متوسل شده و روز جمعه، بیستم آذر سال ۱۳۲۱ را برای سرشماری و توزیع کوپن، تعطیل رسمی اعلام کرد (روزنامه داد، شماره ۴۰، ص. ۱). این اقدام دولت، بر نگرانی و اضطراب مردم افزوده، کاسه صبرشان را لبریز نموده و آنان را به اعتراضات خیابانی می‌کشاند. مردم معترض در شهرهایی نظیر کرمانشاه، نجف‌آباد، زنجان، سنندج، تبریز، داراب، رشت، قزوین، اراک و غیره به خیابان آمده و انبارهای غله را تصرف کردند. طولی نکشید که بلوای نان در ۱۶ تا ۱۸ آذر ۱۳۲۱ را به بار آورد. بلوایی که در روز دوم آن مردم با تجمع در میدان بهارستان و خیابان‌های اطراف تظاهرات گسترده‌ای را برگزار کردند و شعارهایی نظیر «ما نان می‌خواهیم»، «نان و پنیر و پونه قوام ما گشمنونه» را سر دادند. این اوضاع بد اقتصادی تا اواخر دههٔ بیست همچنان ادامه داشت. در سال ۱۳۲۹ وضع اقتصادی و کشاورزی ایران خراب بود. در آذربایجان مردم از بی‌نانی و قحطی در عذاب بودند. هر روز چند نفر از گرسنگی می‌مردند. (زاهدی، ۱۳۸۱، ص. ۳۴) با تمام این اوصاف، در تمام این مدت و سال‌های پس از آن، کشت خشخاش و مصرف و استعمال تریاک میان اقشار مختلف جامعه، همچنان به سیر صعودی خود ادامه می‌داد. تنها از شهریور سال ۱۳۲۰ تا سال ۱۳۲۳ به علت وضعیت بحرانی ناشی از آثار جنگ جهانی دوم، دولت ایران صادرات رسمی تریاک نداشت و از این تاریخ به بعد مجدداً فروش تریاک ایران به کشورهای خارجی از نو آغاز شد (ممتازی، ۱۳۳۸، ص. ۱۴۴). اما در اثر کاسته شدن کنترل دولتی بر تریاک و کم‌رنگ شدن انحصار، مصرف داخلی افزایش داشت (اورنگ، ۱۳۶۷، ص. ۸)، حتی تریاک باندلر شده با مارک شیر و خورشید توسط وزارت بهداری به مردم عرضه می‌گردید (افتخارزاده، ۱۳۷۷، ص. ۱۹۷) بنابراین تریاک به خانه‌های بیشتری راه یافت و خانواده‌ها را درگیر عوارض خود کرد. همچنین پیوسته آمار منتشر شدهٔ معتادین توسط دولت سانسور می‌شد. در واکنش به این عمل، انجمن مبارزه با

تریاک و الکل، اعلامیه‌ای علیه سانسور تعداد معتادین صادر کرد و ابراز داشت که در برخی از جراید دیده شده که تعداد معتادین تریاک ایران را یکصد و بیست هزار نفر قلمداد نموده‌اند، چون این آمار ممکن است از اهمیت بلای تریاک بکاهد و خسارات وارده به ملت ایران را ناچیز جلوه دهد؛ اما، طبق بررسی‌های دقیق تعداد معتادین تریاک در ایران بالغ بر یک میلیون و پانصد هزار نفر می‌باشد و سالیانه اقلاً چندین هزار تلفات به ملت ایران وارد می‌سازد (روزنامه اطلاعات، شماره ۵۸۶۳، ص.۲). در گزارش دیگری آمده است که طبق آمار رسمی، مصرف تریاک کشور در سال ۱۳۱۹، بالغ بر سیصد تن و کسری بوده و در سال ۱۳۲۳، مصرف آن رسماً سیصد و پنجاه تن است و این مقدار غیر از ۶۰ تن سوخته است که همه ساله مصرف می‌شود. بنابراین، مصرف تریاک باندرل شده و قاچاق بدون سوخته، اقلاً هفتصد تن است و بیش از یک میلیون از جمعیت کشور، گرفتار تریاک شده و بالنتیجه از کار بازمانده‌اند. و این مقدار نفر، ثلث طبقه فعال این کشور است. با این حساب به خوبی معلوم می‌شود که ثلث جمعیت فعال و طبقه مولد ثروت این کشور از کار افتاده و از میزان تولید ثروت در کشور به همین اندازه کاسته شده است (روزنامه ایران ما، شماره ۲۱۸، ص.۴). به علاوه عدده زیادی از رجال و تحصیل‌کردگان کشور نیز مبتلا هستند و بیشتر خانم‌های درس‌خوانده بر اثر جهالت، اطفال خود را با تریاک خواب می‌کنند و بدیهی است اعصاب ضعیف بچه به زودی مبتلا شده بالنتیجه طفل ایرانی از گهواره تا گور، قرین منقل و وافور می‌شود (روزنامه ایران ما، شماره ۲۱۸، ص.۴). و حتی بسیاری از معتادین کوپن متعلق به خود را نمی‌گرفتند، زیرا نمی‌خواستند نام آن‌ها در ردیف معتادین ثبت شود و از راه قاچاق، رفع حاجت می‌کردند (روزنامه داد، شماره ۵۱۴، ص.۳).

پیشکار دارایی مازندران در نامه‌ای اوضاع اسف‌بار جامعه آن روز را چنین توصیف می‌کند: «روز به روز بر عدده مبتلایان افزوده و کشور را دچار ضعف نیروی جسمانی و روحی افراد می‌نماید. اگر تصمیمی اتخاذ شود که مأمورین کشوری - قضایی - لشکری کشور مورد آزمایش طبی قرار گیرند، معلوم خواهد شد بین مأمورین تا چه اندازه معتاد داریم. مثلاً غالباً بازرس‌های کشف قاچاق - پاسبان - ژاندارم، مبتلا هستند حتی بسا دیده شده قاضی که قاچاقچی را باید مورد تعقیب قانونی قرار دهد تریاکی است (روزنامه داد،

شماره ۵۱۴، ص ۳). حتی برخی رؤسای دارایی که خود مأمور خرید تریاک از طرف اداره انحصار تریاک بوده‌اند، تریاک را قاچاق می‌کردند (ساکما، ۵/۷ / ۱۳۲۳ ، ۹۸/۲۹۳/۹۰۵۹) و قهوه‌خانه‌ها پیوسته جایگاهی امن برای معتادین بودند.

روزنامه پرورش در مقاله‌ای با عنوان «در ایران چه دیدم؟» به نقل از ریچارد باون، نویسنده آمریکایی، به توصیف قهوه‌خانه‌های ایران پرداخته و می‌نویسد: «در ایران، یکی از اماکن عمومی، قهوه‌خانه است که عوام‌الناس، در آنجا اجتماع نموده و به کشیدن تریاک مشغول می‌شوند. وجود قهوه‌خانه باعث انحطاط نسل ایران است زیرا مرکز استعمال افیون است، من عقیده دارم که بایستی اصولاً کشت تریاک در ایران ممنوع شود تا ایرانیان از این بلای عظیم که لطمه بزرگی به ترقی آنان می‌زند نجات یابند» (پرورش، شماره ۵۳۰، ص ۲). مصرف تریاک و شیره آن در سطح وسیع تقریباً در تمامی شهرهای ایران و همچنین خراسان اسفناک بود (روزنامه ستاره، شماره ۱۲، ص ۴). خودکشی با تریاک که از دوره قاجار وجود داشت، در این دوران به شدت شایع بود. شاید یکی از علل مهم خودکشی با تریاک وفور و فراوانی تریاک و سهل‌الوصول بودن آن در میان اقشار مختلف مردم، به خصوص در میان جوانان بوده و فرد بدون هیچ‌گونه تحمل درد می‌توانست خودکشی کند. اخبار روزنامه‌ها حاکی از آمار بالای خودکشی با تریاک بخصوص در سال ۱۳۲۹ است (روزنامه اطلاعات، شماره ۵۸۷۹، ص ۳).

اعتیاد در این دوره نیز همچون ادوار گذشته، به عوام و طبقات پایین و یا متوسط جامعه محدود نشده، بلکه علاوه بر رؤسای ادارات و قضات - که شرح آن گذشت - مطابق گزارشات معتبر، شخص اول مملکت هم گرفتار افسون این ماده عصیان‌گر شده بود. پروین غفاری صراحتاً در مورد اعتیاد شاه می‌گوید: «محمدرضا بعضی شب‌ها بساط تریاک پهن می‌کند. من هم گاهی بستی می‌زنم» (غفاری، ۱۳۷۶، ص ۵۸) و هفته‌ای سه بار بعد از ظهرها به منزل یکی از دوستان نزدیک خود می‌رود و تریاک می‌کشد (نجاتی، ۱۳۷۱، ص ۴۵۸).

۳-۱. مبارزه با کشت و استعمال تریاک در دهه بیست

اولین ندای مبارزه با اعتیاد و استعمال تریاک توسط مفسر قرآن حاج ملا سلطان

محمد در تفسیر گران‌سنگ خود با نام «بیان السعاده» انجام شد. ایشان در ضمن تفسیر آیه شریفه «يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ، قُلْ فِيهِمَا إِثْمٌ كَبِيرٌ» (بقره، ۲۱۹) موضوع حرام بودن تریاک را اعلام و ضمن آن به تریاک و تریاکی لعنت می‌فرستد (سلطان علی‌شاه، ۱۴۰۸، ج ۱، ص. ۱۹۶). همچنین در سال ۱۳۱۹ قمری مرحوم حاج ملاعلی گنابادی کتابی با نام «ذوالفقار» در مضرات افیون و حرمت تریاک و لزوم ترک اعتیاد، حتی با زجر و شکنجه به نگارش و طبع رساند. او از اولین پیشتازان مبارزه با تریاک در ایران، آن هم از طریق سلب مشروعیت استعمال تریاک می‌باشد و اهمیت اقدامات و همچنین کتاب وی بیشتر بدان جهت است که در زمان چاپ و نشر این اثر، اعتیاد به تریاک در کشور ایران به اوج خود رسیده بود. در این کتاب با ارائه ۱۱۰ دلیل علمی، عقلی و شرعی و طبی استعمال تریاک را حرام دانست (گنابادی، ۱۳۸۲، ص. ۴۲). بعدها برخی دیگر از علما، از جمله آیت‌الله حاج ملاعلی خراسانی، استعمال و تهیه تریاک را حرام اعلام کردند (کوهی کرمانی، ۱۳۲۴، ج ۱، صص. ۷۰-۷۱).

با آغاز دهه بیست شمسی و انتقال قدرت به محمدرضا پهلوی، وضعیت مقابله با مواد مخدر وارد شرایط جدیدی شد. استعمال علنی تریاک در جامعه که با فروش مستقیم دولتی آن در میان معتادان و علاقه‌مندان به استعمال تریاک توأم بود و مصرف آشکار به مصرف تریاک در کشور و همچنین شیوه استفاده شیره تریاک و دایر کردن شیره کش خانه و تریاک کشی در ملاء عام که شیره استحصال شده از این طریق توسط دولت برای صادرات جمع‌آوری می‌شد، موجب ایجاد رخوت و سستی در ارکان اجتماع شد. در نتیجه از سوی افراد مصلحت‌اندیش، مبارزاتی از داخل جامعه در این دوره برای پیشگیری از استعمال مواد افیونی انجام شد (کوهی کرمانی، ۱۳۲۴، ص. ۹۱). به لطف اخبار منتشره در رادیو، جراید و مطبوعات، آگاهی مردم از مضرات تریاک و اعتیاد، بیشتر شد و موجب شد تا زمینه‌های لازم برای اقدامات مؤثر و کاراتری در زمینه مبارزه عملی با این پدیده شوم فراهم آید. می‌توان گفت دوباره در ایران، نهضت ضد تریاک به وجود آمد، به گونه‌ای که گروهی از پزشکان و روشنفکران، «انجمن مبارزه با تریاک و الکل» را تشکیل دادند و دولت را برای مبارزه جدی با تریاک تحت فشار گذاشتند (نوائی، ۱۳۷۳، ص. ۱۶۳) این انجمن با تشکیل کمیسیون‌های متعدد و سازمان‌دهی

مبارزه‌ای بی‌امان و گسترده در سراسر کشور، تلاش فراوانی برای ممنوعیت کشت خشخاش و استعمال تریاک و الکل به عمل آورد. از جمله اینکه «طرح سازمان ترک اعتیاد در منزل در ظرف ۷ تا ۱۰ روز را جهت ترک اعتیاد معتادین بی‌بضاتی که توان بستری شدن در بیمارستان را نداشتند تصویب نموده و مقرر داشتند تا از طرف انجمن به منزل آنها اعزام و با کمترین هزینه در مدت یک الی دو هفته عادت آنها ترک داده شود» (روزنامه داد، شماره ۱۵۱، ص. ۲). روزنامه ایران ما در شهریور ۱۳۲۳ با انتشار مطلبی با استناد به تجربیات دول دیگر، به دولت پیشنهاد می‌دهد که برای جلوگیری از استعمال تریاک: «۱- کشت تریاک در مدت سه سال به کلی قدغن شود و موجودی تریاک در تمام کشور با نظارت شدید و دقیق وزارت بهداشتی جمع شود. ۲- وزارت بهداشتی مداوا و معالجه تمام مبتلایان را مجاناً به عهده بگیرد. ۳- برای قاچاقچیان تریاک چه از لحاظ کشت و چه از لحاظ تجارت، مجازات‌های زیر در نظر گرفته شود: الف) متخلفین از مواد فوق در سال اول، محکومند که پس از مصادره تریاک، مبلغی معادل صد برابر بهای آن جریمه پرداخت نمایند. ب) در سال دوم گذشته از جریمه فوق، به یک الی سه سال حبس، محکوم شوند. ج) در سال سوم فقط مجازات اعدام قابل اجرا است. ۴- بعد از پایان سه سالی که به موجب ماده یک کشت تریاک در سراسر کشور، ممنوع می‌شود، تحت نظر کمیسیونی از اشخاص بصیر و مطمئن در بعضی از نقاط کشور، کشت تریاک، فقط و فقط به منظور صادرات شروع شود. بدیهی است که این عمل تنها برای آن است که به صادرات کشور و خزانه دولت، خسارتی وارد نیاید» (روزنامه ایران ما، شماره ۲۲۰، ص. ۶).

انجمن مبارزه با تریاک و الکل در فروردین ۱۳۲۵ در جلسه‌ای با حضور رئیس اداره انحصار تریاک و مدیر کل اداره بازرسی و وزیر بهداشتی که در وزارت بهداشتی تشکیل شد ضمن مذاکره درباره اثرات فردی و اجتماعی استعمال تریاک، مصرف داخلی، تجارت خارجی، موضوع قاچاق و درمان معتادین نتیجه گرفتند: ۱- برای جلوگیری از استعمال تریاک در ایران، منع کلی کشت خشخاش در سراسر کشور، ضروری و لازم می‌باشد. ۲- برای اجرای این امر، لازم است کمیسیونی با اختیارات تام تشکیل گردد تا پس از تنظیم بررسی‌هایی شده، طرح کامل منع کشت خشخاش را تهیه

و به هیئت دولت تقدیم دارد» (روزنامه ستاره، شماره ۸، ص. ۲).

فشار افکار عمومی و روشنگری قشر فرهیخته جامعه سبب شد تا دولت، در یک اقدام نمایشی و همراه با تبلیغات پر سر و صدا چند شیره کش خانه و قهوه خانه را تعطیل نماید که از جمله آنها جمع کردن اسباب تریاک کشی در زنجان با این عنوان بود که: «برای حفظ سلامتی عمومی و جلوگیری از شیوع کشیدن تریاک اداره شهربانی از روز دوازدهم شهریور وافور و اسباب شیره کشی در قهوه خانه ها و شیره کش خانه ها را جمع آوری نموده است» (روزنامه اطلاعات، شماره ۵۸۶۹، ص. ۱). در ده روز آخر اردیبهشت ۱۳۲۵ صاحبان ۶۹ قهوه خانه به واسطه تخلف از مقررات و استعمال تریاک به دادگاه تسلیم و یک شیره کش خانه بسته شده و ۳۲ نفر هم به علت تهیه وسایل شیره کشی تعقیب و به دادرسی و اداره انحصار تریاک اعزام گردیده اند. صاحبان ۲۴ مغازه نوشابه فروشی نیز به علت مبادرت به پیاله فروشی به دادگاه فرستاده شدند (روزنامه داد، شماره ۷۵۱، ص. ۴). روزنامه ها هم اخبار مردم راجع به باز بودن شیره کش خانه ها و قهوه خانه ها را منتشر کرده و از شهربانی می خواستند تا اقدامات عملی تر نمایند تا دیگر از این گونه اخبار، منتشر نشود (روزنامه داد، شماره ۷۲۵، ص. ۴). در سال ۱۳۲۵ تعداد ۱۷۵ شیره کش خانه در تهران، شهر ری و شمیرانات به طور رسمی و عمومی و صد شیره کش خانه اختصاصی انفرادی وجود داشت که به صورت مخفیانه دایر بودند. حدود ۳۰۰۰ قهوه خانه نیز فعال بودند که فقط ۱۵۰۰ قهوه خانه دارای جواز کسب بود (ساکما، ۳۱۰/۸۷).

در همین ایام، اقدامات انجمن مبارزه با تریاک و الکل و تبلیغات مطبوعات در راستای تلاش جهت ریشه کنی اعتیاد کشور متمر ثمر واقع شده و مطابق گزارش بیمارستان روزبه، این بیمارستان روزانه مورد هجوم بیش از ۴۰۰ معتاد جهت مداوا و ترک اعتیاد قرار می گیرد. بنابراین در جلسه انجمن مبارزه با تریاک و الکل مقرر شد که از وزارت خانه های بهداشتی و فرهنگ تقاضا شود در هر بیمارستانی وسایل معاینه و درمان معتادین را فراهم نمایند. (روزنامه داد، شماره ۷۳۱، ص. ۴).

در این بین، روزنامه خراسان که دوره جدید آن از اول تیر ۱۳۲۸ منتشر شده بود، تقریباً در تمام شماره های خود، اخبار مربوط به معضل شیره کش خانه ها را منعکس می کرد. یکی از مهم ترین اشاره های روزنامه خراسان به موضوع اعتیاد و بحران

شیره‌کش‌خانه‌ها مربوط به سرمقاله مفصل آن در شماره ۵۱، مورخ چهارم شهریور ۱۳۲۸ است؛ سرمقاله‌ای با عنوان «چقدر شیره‌خانه؟!» که در پاسخ به انتقاد خوانندگان مبنی بر شمار بالای گزارش‌های مربوط به شیره‌کش‌خانه‌های مشهد، به رشته تحریر درآمده است. این گزارش، دربرگیرنده اطلاعاتی است که شاید کمتر بتوان در متون تاریخی دیگر یافت؛ اطلاعاتی درباره وضعیت اسفناک مصرف مواد مخدر در مشهد که به نظر می‌رسد با توجه به شرایط آن روز، قابل تعمیم به تمام کشور باشد (روزنامه خراسان، شماره ۵۱، ص. ۱).

اما در کنار تمام مطالبی که همه روزه در مطبوعات راجع به خطر شیره‌کش‌خانه‌ها و تقاضای بستن آنها به چاپ می‌رسید، روزنامه ایران ما در سرمقاله خود با تیترو «شیره‌کش‌خانه‌ها را نبندید» با اشاره به سخنان کارگری نوشت: «دولت به خیال بستن شیره‌کش‌خانه‌ها افتاده است. این کار فوق‌العاده برای بهداشت ضرر دارد... زیرا اگر یک نفر شیره‌کش یا تریاکی را از قهوه‌خانه یا محل تریاک کشیدن بیرون کنند ناچار در منزلش تریاک خواهد کشید گذشته از اینکه کم‌کم ممکن است زن و فرزندان او از او تقلید کنند... قهوه‌خانه در عین اینکه یک مرکز فساد است از نفوذ و توسعه تریاک کشیدن جلوگیری می‌کند و برای همین است که در دهات که قهوه‌خانه و محل‌های عمومی نیست و تریاکی‌ها در خانه خود تریاک کوفت می‌کنند بچه‌ها از طفولیت مبتلا به این سم مهلک می‌شوند» (روزنامه ایران ما، شماره ۲۴۴، ص. ۲).

وقایع سیاسی و اجتماعی دهه ۱۳۲۰ نیز در جهت مبارزه با تریاک، مدد رسان بود. برای نمونه در سال ۱۳۲۵، فرقه دموکرات آذربایجان، استعمال تریاک را در مناطق تحت نفوذ خود ممنوع کرد و با توجه به عدم تصویب طرح قانونی منع استعمال و کشت تریاک در مجلس، این موضوع را بهانه قرار داد و شروع به تبلیغات شدیدی بر ضد دولت مرکزی نمود. قوام السلطنه که در این وقت نخست وزیر بود برای خنثی ساختن تبلیغات فرقه دموکرات دستور داد تا مسئله تریاک توسط هیئت مخصوص مورد بررسی قرار گیرد و بالاخره با صدور یک تصویب‌نامه برای اولین بار منع کشت خشخاش در ایران را صادر نمود (ممتازی، ۱۳۳۸، ص. ۱۴۸) چون این طرح در اول آذر ۱۳۲۵ به تصویب رسید، قوام السلطنه اول آذر هر سال را روز جشن وافورسوزان نام

نهاده و تلگراف‌هایی مبنی بر ممنوعیت کشت و استعمال تریاک را به شهرستان‌ها و استان‌ها ارسال نمود. این اقدام دولت تحسین گروه‌های مختلف را برانگیخت، زیرا قدم بزرگ و برجسته دولت را موضوع منع کشت تریاک می‌دانستند و باور داشتند اگر این موضوع عملی شود، ملت ایران بزرگ‌ترین دشمنان خود را از میان برداشته است؛ چرا که خطر افیون را برای این ملت از حمله مغول، از یورش تیمور، از قتل و غارت‌های افغان‌ها بدتر و شدیدتر و این سم مهلک را موجب نابودی آرام آرام نسل ایرانی می‌دانستند. هیچ راهکاری را نیز مؤثر نمی‌دانستند جز قوانین شدید درباره معتادین و منع کشت آن (سروش، شماره ۲۳۲). نشریه سیاسی انتقادی اجتماعی سپیده دم با نشر یک متن فکاهی عکس‌العمل تریاکی‌ها نسبت به اجرای قانون منع فروش و کشت تریاک از اول آبان ۱۳۲۵ را به سخره گرفت (سپیده دم، شماره ۱، ص ۲). که البته در دل مطالب به ظاهر فکاهی این نوشته، لایه‌هایی از عمق وابستگی قشر عظیمی از جامعه به این بلای خانمان‌سوز و نیز کوتاهی‌ها و ظاهر فریبی‌ها موجود بود.

بعد از صدور دستور قوام‌السلطنه مبنی بر ترک کشت و منع خرید و فروش تریاک، آقای پزشک، رئیس اداره حسابداری کل برق، با ارسال نامه‌ای به وزارت دارایی، ضمن تقدیر از این اقدام، پیشنهاد می‌دهد که با توجه به درآمد سالیانه حدود یکصد میلیون ریال وزارت دارایی از محل فروش تریاک، جهت محروم نشدن این وزارتخانه بعد از اجرایی شدن قانون منع کشت و قاچاق تریاک، ملت ایران به پاس این خدمت بزرگ دولت، از طریق پرداخت ده ریال مازاد بر قیمت کوپن قند و شکر خود، سالانه ده ریال به خزانه دولت کمک کنند (ساکما، شماره نامه ۳۲۵۱۴). اما اداره دفتر نخست‌وزیری پیشنهاد وی را با این استدلال که «به دلیل اینکه قند و شکر در ردیف ارزاق عمومی بوده و چنانچه دولت بخواهد از مردم ده ریال اضافه دریافت کند، گذشته از عادلانه نبودن این افزایش قیمت، وزارت دارایی به هیچ وجه با ترقی نرخ فعلی شکر و چای موافقت ندارد.» (ساکما، نامه شماره ۴۱۲۸) این درخواست را رد می‌کند.

علاوه بر همه آنچه گذشت، اتفاق و اجماع جهانی بر سر موضوع مبارزه با مواد مخدر و برگراری کنفرانس‌های متعدد برای یافتن راهکار جلوگیری از شیوع این بلای

خانمان سوز در سراسر دنیا، رژیم پهلوی را وادار کرد که در این زمینه، حتی به شکل صوری هم که شده، اقداماتی انجام دهد. در این دوران علی‌الظاهر مبارزه عملی با استعمال و قاچاق تریاک آغاز شد؛ به نحوی که روزنامه‌ها و مطبوعات، به طور گسترده اخبار مربوط به آن را پوشش می‌دادند (روزنامه داد، شماره ۷۶۸، ص. ۴). برای مدتی موضوع بازداشت و جریمه قاچاقچیان خرده‌پا، در رأس اخبار جراید و رسانه‌های گروهی قرار گرفت و تبلیغات پرسروصدایی علیه قاچاق مواد مخدر به راه افتاد.

از اقدامات دولت در این دوره مبارزه با اعتیاد در میان کارکنان دولت و اخراج آنان از دوایر دولتی است. در سال ۱۳۲۵ بخشنامه‌ای به کلیه وزارتخانه‌ها و ادارات دولتی صادر و اعلام شد که برای از بین بردن استعمال تریاک و جلوگیری از خطری که نسل ایرانی را تهدید می‌کند علاوه بر منع کشت تریاک، در تمام قهوه‌خانه‌ها و محل‌های عمومی از کشیدن تریاک، جلوگیری و وسایل استعمال آن را جمع‌آوری و متخلفین را نیز شدیداً تعقیب و مجازات نمایند (روزنامه داد، شماره ۷۶۹، ص. ۱). در این بخشنامه جهت اولین قدم در از بین بردن استعمال تریاک، به کلیه وزارتخانه‌ها و ادارات دولتی دستور اکید داده شد تا جهت پاکسازی دولت از اعتیاد، به کلیه کارمندان معتاد ۱۵ روز جهت ترک اعتیاد و ارائه تصدیق پزشک معتمد فرصت داده شود، وگرنه باید اخراج شوند (روزنامه داد، شماره ۷۶۹، ص. ۴). پیرو این دستور، ادارات و وزرات‌خانه‌ها به شناسایی و معالجه کارمندان و کارگران معتاد خود مباردت ورزیدند.

دستورات قوام‌السلطنه در مورد جلوگیری از کشیدن تریاک و کاشتن خشخاش با اینکه علی‌الظاهر در تهران با جدیت اجرایی می‌شد اما در شهرستان‌ها چندان با اقبال مسئولین مواجه نشده بود. لذا افراد دلسوز با نوشتن نامه و مقاله و ارسال آن به نشریات، خواهان اجرایی شدن این قانون با جدیت و دقت در شهرستان‌ها شدند. چنانچه روزنامه داد به نقل از یکی از خوانندگان خود می‌نویسد: «منع استعمال تریاک، گویا فقط در تهران عملی شده، زیرا در تمام شهرستان‌ها در هر قصبه کوچکی منقل و وافور، بیش از همه چیز در دسترس مردم می‌باشد. کرج دو شیره‌کش‌خانه و ده قهوه‌خانه دارد که هنوز هم باز می‌باشد و به عملیات خود ادامه می‌دهند» (روزنامه داد، شماره ۷۶۴، ص. ۴). همچنین در نامه یک شهروند خراسانی به روزنامه ستاره آمده: «... در شهرستان‌ها

آن‌طور که شایسته است از استعمال تریاک و مصرف شیره جلوگیری نمی‌شود و خانه تریاکی‌ها و لانه شیره‌ای‌ها را ویران نمی‌کنند تا مملکت آباد شود... هیچگونه جلوگیری از عمل تریاکی‌ها و شیره‌ای‌های خراسان، نواحی شمال و شهرهای جنوب نمی‌شود... شاید استاندارهای کشور و فرمانداران مملکت چنین تصور کرده‌اند که امریه آقای قوام السلطنه راجع به عدم کشت خشخاش و نکشیدن تریاک، مربوط به تهران بوده و شهرها و ولایات از اجرای این امر، مستثنی هستند... شایسته است که آقای قوام السلطنه دستور اکیدی راجع به جلوگیری از استعمال تریاک و سخت‌گیری به معتادین افیون به شهرداران و استان‌داران صادر کنند و امر فرمایند که در آخر هر ماه، گزارش اقدامات خود را در این باره به مرکز ارسال دارند» (روزنامه ستاره، شماره ۱۲، ص. ۴).

حتی در اواخر دهه بیست، بخشی از مطالب روزنامه‌ها به تبلیغ پزشکان و کلینیک‌های ترک اعتیاد (روزنامه اطلاعات، شماره ۵۸۷۱، ص. ۲)، قرص ترک اعتیاد (روزنامه اطلاعات، شماره ۹۱۱۲، ص. ۴) و خبر کشف درمان قطعی تریاک و مخدرات دیگر (روزنامه اطلاعات، شماره ۷۲۸۲، ص. ۵) با تیر درشت اختصاص داده می‌شد. و با درج خبر فوت افرادی که برای درمان بیماری خود از تریاک استفاده می‌کردند سعی داشتند به سال‌ها باور و اعتقاد غلط مردم ایران در مورد شفابخش و درمان‌گر بودن تریاک خط بطلان کشیده و به صراحت، آن را عامل مرگ معرفی کنند (روزنامه اطلاعات، شماره ۸۲۹۷، ص. ۴).

هرچند با استناد به آنچه گفته شد نمی‌توان منکر نفوذ مطبوعات و فرهیختگان در تصمیمات دولت بود، با این وجود به علت مشکلات ماهیتی دولت و جامعه به درآمد حاصل از کشت و تجارت تریاک، دولت موفق به اجرای مفاد این تصویب‌نامه نشده و تقریباً هیچ‌گونه تأثیر قابل توجهی در میزان کشت و مصرف و نحوه تمشیت امور مربوط به تریاک ایجاد نکرد. «زیرا هرگز مبارزه اساسی با این امر در این دوره صورت نگرفت و دولت یکی از راه‌های ممر حیات خود را در کشت، فروش داخلی و خارجی تریاک می‌دید. همچنین مداخله افراد معتاد در امور اجتماع از عضویت دولت گرفته تا نمایندگی مجلس مانع دیگر برای اجرای قوانین و مبارزه با اعتیاد بود» (کوهی کرمانی، ۱۳۲۴، ج ۱، صص ۷۱-۷۲).

نتیجه ظاهرسازی‌های دولت در مبارزه با کشت و استعمال تریاک، بستن قهوه‌خانه‌ها و شیره‌کش‌خانه‌ها، مبارزه با قاچاق تریاک و... در این متن به خوبی قابل نمایش است: «این سستی و رخوت و خواب خرگوشی که امروز بر این کشور، حکمفرماست و نسلی باقی نیست و اگر هست حسی ندارد، نتیجه شیوع استعمال تریاک است که توسط انگلیسی‌ها به این کشور وارد شد و توسط مستر مری سفیر کبیر فوق‌العاده خودشان استعمالش متداول شد و نقشه اساسی قبضه و تصرف و استعمال این کشور گشت. ملت را بی‌حال و نسل را منقرض و حق حیات را سلب کرد که دولت‌های دست‌نشانده آنها هر بلایی به سر ملت می‌خواهند بیاورند و یارای گفتگو نداشته باشند. هر دولتی روی کار می‌آید علماً و عملاً به استعمال و ترویج تریاک، کمک می‌کند و برای آنکه بهتر و بیشتر بر تعداد تریاکی‌ها بیفزاید گرفتاری‌های روزافزون مردم را زیادتر می‌کند و از طرفی لایحه منع استعمال مشروبات الکلی را پیش می‌کشد و تحت عنوان اسلام، مردم را خر می‌کند که همه از این نقشه ابتکاری استقبال کرده و آنها که معتادند و یا بر اثر گرفتاری‌های روزافزون خود محتاج به تخدیری هستند، متوسل به تریاک شوند» (سیاست هفته، شماره ۳۴، ص. ۳).

نتیجه‌گیری

تا قبل از استفاده تجاری انگلیس از تریاک، این مواد چندان شناخته شده نبود. بنابراین انگلیس پیشتاز رواج و توسعه تریاک به عنوان افیون قابل استعمال در غیر موارد طبی و پزشکی است. انگلیسی‌ها با گسیل کردن کارگزاران تبشیری، پزشکان و عمال خود در لباس دروایش هندی، نحوه کاشت وسیع و کشیدن تریاک با وافور را به ایرانیان آموخته و ناصرالدین شاه را راضی به کشت وسیع تریاک نمودند. آغاز کشت گسترده تریاک در زمان صدارت امیر کبیر به قصد صادرات بود و به فاصله یک دهه، بخش قابل توجهی از مردم ایران معتاد به این ماده تخدیری شدند. کشت و استعمال تریاک در دوره حکومت رضا شاه پهلوی به اوج خود رسید. چرا که او به تریاک به عنوان منبع کسب درآمد برای خود و دولتش نگاه می‌کرد. اقدامات رضاشاه خاصه در

تصویب قانون انحصار تریاک، دولت را به تولید و صادرکننده اول تریاک بدل نمود. با گذشت زمان، مسئله تریاک و اعتیاد به آن، گسترش بیشتری یافت و در حکومت پهلوی به اوج خود رسید. در دوره محمدرضا پهلوی مصرف مواد مخدر رواج بیشتری یافت. این امر اثرات زیان‌باری را در اعتیاد افراد جامعه و توزیع گسترده و در دسترس بودن آزاد مواد مخدر داشت. سودآوری تریاک موجب آن بود که کشاورزان، کشت و زرع آن را به هر محصول دیگری ترجیح دهند. اقبال عمومی به کشت خشخاش آن هم به طور گسترده و اختصاص بهترین و مناسب‌ترین زمین‌ها و نیز درآمدی که نصیب زمین‌داران و کشاورزان می‌شد، موجبات تضعیف و خروج تدریجی سایر محصولات مورد نیاز از برنامه کشت و تولید شده و موجبات نابودی کشاورزی مبتنی بر رفع حوائج اولیه مردم و خروج تدریجی سایر محصولات ضروری از برنامه کشت و تولید را فراهم کرد.

هرچند نمی‌توان منکر نفوذ مطبوعات و فرهیختگان در تصمیمات دولت بود، با این وجود به علت مشکلات ماهیتی در نیاز دولت و جامعه به درآمد حاصل از کشت و تجارت تریاک، دولت موفق به اجرای مفاد این تصویب‌نامه نشده و تقریباً هیچ‌گونه تأثیر قابل توجهی در میزان کشت و مصرف و نحوه تمشیت امور مربوط به تریاک ایجاد نکرد. زیرا هرگز مبارزه اساسی با این امر در این دوره صورت نگرفت و دولت یکی از راه‌های ممر حیات خود را در کشت، فروش داخلی و خارجی تریاک می‌دید.

ملاحظات اخلاقی

حامی: مقاله حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان: تمام نویسندگان در آماده‌سازی مقاله مشارکت داشته‌اند.

تعارض منافع: بنا بر اظهار نویسندگان در این مقاله هیچ‌گونه تعارض منافی وجود ندارد.

تعهد کپی‌رایت: طبق تعهد نویسندگان حق کپی‌رایت رعایت شده است.

منابع

- اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانش‌آموزان همدان (بی‌تا). *فتنه فرنگ*. تهران: واحد فوق برنامه بخش فرهنگی دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی.
- احمدی، امیرعلی (۱۳۷۶). *تأثیر اعتیاد بر کارکردهای خانواده*. کرمان: استانداری کرمان، کمیسیون امور بانوان.
- اعتماد السلطنه (۱۳۶۷). *تاریخ منتظم ناصری*، با تصحیح محمد اسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.
- افتخارزاده، یحیی (۱۳۷۷). *نظمیه در دوره پهلوی*. تهران: نشر اشکان.
- اورنگ، جمیله (۱۳۶۷). *پژوهشی درباره اعتیاد*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- آدمیت، فریدون (۱۳۶۲). *امیرکبیر و ایران*. تهران: خوارزمی.
- بلوکباشی، علی (۱۳۵۷). *قهوه‌خانه‌های ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- توکلی و دیگران (۱۳۹۰). *بررسی تاثیر سم‌زدایی بر کیفیت زندگی معتادان ۴۰-۶۵ ساله*. *مجله سالمندی ایران*. مرکز تحقیقات سالمندی دانشگاه علوم توانبخشی و سلامت اجتماعی، (جلد ششم). ۳۴-۴۰.
- https://salmandj.uswr.ac.ir/browse.php?a_id=480&sid=1&slc_lang=fa
- حمیدی، علی و دیگران (۱۳۴۷). *تحقیقی در زمینه تریاک و مواد مخدر در ایران*. تهران: مجمع هم‌اندکی افکار.
- خاتمی و دیگران (۱۳۹۸). *بررسی و اولویت‌بندی داروهای مفرده مؤثر در ترک اعتیاد در منابع منتخب سنتی*. *مجله طب سنتی اسلام و ایران* (جلد دهم). (۲). ۱۴۷-۱۵۶.
- <http://jiitm.ir/article-1-1140-fa.html>
- دولت‌آبادی، یحیی (۱۳۷۱). *حیات یحیی*. تهران: انتشارات عطار.
- راوندی، مرتضی (۱۳۵۷). *تاریخ اجتماعی ایران*. تهران: امیرکبیر.
- رشیدی، علی (۱۳۸۶). *تحولات صدساله اقتصاد ایران در سایه روابط بین‌الملل*. تهران: روزنه کار.
- *روزنامه اطلاعات*. شماره ۵۸۶۹، مهر ۱۳۲۴.

-
- روزنامه اطلاعات. شماره ۵۸۷۱، آذر ۱۳۲۹.
 - روزنامه اطلاعات. شماره ۵۸۷۹، مهر ۱۳۲۴.
 - روزنامه اطلاعات. شماره ۷۲۸۷، ۲ مرداد ۱۳۲۹.
 - روزنامه اطلاعات. شماره ۸۲۹۸، ۲۲ مرداد ۱۳۲۹.
 - روزنامه اطلاعات. شماره ۹۱۱۲، ۱۲ فروردین ۱۳۳۰.
 - روزنامه ایران ما. شماره ۲۱۸، ۲۳ شهریور ۱۳۲۳.
 - روزنامه ایران ما. شماره ۲۴۴، ۲۴ مهر ۱۳۲۳.
 - روزنامه ایران ما. شماره ۲۲۰، ۲۶ شهریور ۱۳۲۳.
 - روزنامه پرورش. شماره ۵۳۰، ۴ شهریور ۱۳۲۴.
 - روزنامه خراسان. شماره ۵۱، ۴ شهریور ۱۳۲۸.
 - روزنامه داد. شماره ۱۴، ۶ آبان ماه ۱۳۲۱.
 - روزنامه داد. شماره ۱۵۱، ۱۶ اردیبهشت ۱۳۲۳.
 - روزنامه داد. شماره ۴۰، ۷ آذر ۱۳۲۱.
 - روزنامه داد. شماره ۵۱۴، ۱۴ مرداد ۱۳۲۴.
 - روزنامه داد. شماره ۷۲۵، ۹ اردیبهشت ۱۳۲۵.
 - روزنامه داد. شماره ۷۳۱، ۷ اردیبهشت ۱۳۲۵.
 - روزنامه داد. شماره ۷۵۱، ۹ خرداد ۱۳۲۵.
 - روزنامه داد. شماره ۷۶۴، ۲۶ خرداد ۱۳۲۵.
 - روزنامه داد. شماره ۷۶۸، ۳۰ خرداد ۱۳۲۵.
 - روزنامه داد. شماره ۷۶۹، ۳۱ خرداد ۱۳۲۵.
 - روزنامه ستاره. شماره ۱۲، ۲۶ اردیبهشت ۱۳۲۵.
 - روزنامه ستاره. شماره ۸، ۱۵ فروردین ۱۳۲۵.
 - روزنامه سروش، شماره ۲۳۲، ۲۶ فروردین ۱۳۲۵.
 - روزنامه سیاست هفته، سال سوم، شماره ۳۴، پنجشنبه ۲۶ دی ۱۳۳۰.

- زاهدی، اردشیر (۱۳۸۱). *رازهای ناگفته*. به کوشش پری اباصلتی و هوشنگ میرهاشم، انتشارات به آفرین، چاپ اول.
- سازمان برنامه، مدیریت بهداشت و رفاه اجتماعی (۱۳۴۹). *گزارش مقدماتی دربارهٔ مواد مخدر و اعتیاد، تهران*.
- سازمان مرکز اسناد و کتابخانه ملی (ساکما). ۳۲۵۱۴.
- سازمان مرکز اسناد و کتابخانه ملی (ساکما). ۴۱۲۸۸.
- سازمان مرکز اسناد و کتابخانه ملی (ساکما). ۹۸/۲۹۳/۹۰۵۹، ۱۳۲۳/۵/۷.
- سازمان مرکز اسناد و کتابخانه ملی (ساکما). ۳۱۰/۸۷۰.
- سراج، محسن (۱۴۰۱). *نظام جهانی سرمایه، تجاری شدن کشاورزی ایران و پیامدهای اقتصادی و اجتماعی آن در نیمهٔ دوم قرن نوزدهم*. *تحقیقات تاریخ اقتصادی*، ۱۱(۱)، ۱۲۱-۱۵۲.
- <https://doi.org/10.30465/sehs.2022.40322.1793>
- سلطان علی شاه (۱۴۰۸.ق). *سلطان محمد بن حیدر، بیان السعاده فی مقامات العباده، مؤسسۀ الأعلمی للمطبوعات - لبنان، بیروت*.
- سیف، احمد (۱۳۷۳). *قرن گمشده، اقتصاد ایران در قرن نوزدهم*. تهران: نشر چشمه، چاپ اول.
- شاکرمی، عبدالحسین (۱۳۶۸). *مواد مخدر و اعتیاد؛ تاریخچه، انواع، عوارض، درمان، تهران: میر (گوتنبرگ)*.
- شامبیاتی، هوشنگ (۱۳۷۲). *بزهکاری اطفال و نوجوانان*. تهران: انتشارات ویستار، چاپ سوم.
- شهری، جعفر (۱۳۶۷). *تاریخ اجتماعی ایران در قرن سیزدهم*. تهران: انتشارات رسا و اسماعیلیان.
- علیوردی‌نیا، اکبر (۱۳۸۶). *مواد مخدر و امنیت اجتماعی*. *سیاسی اقتصادی*، (۲۴۰)-۲۳۹، ۱۳۴-۱۴۱.

- عنایت، رضا (۱۳۴۸). *خشخاش و تریاک در ایران*. تهران: سازمان برنامه، مدیریت کشاورزی و دامپروری.
- عیسوی، چارلز (۱۳۶۲). *تاریخ اقتصادی ایران قاجاریه (۱۳۳۲-۱۲۱۵ ه ق)*. ترجمه یعقوب آژند، تهران: نشر گسترده، چاپ اول.
- غفاری، پروین (۱۳۶۷). *تا سیاهی در دام شاه*. تهران: ترجمه و نشر کتاب.
- فردوست، حسین (۱۳۷۰). *ظهور و سقوط سلطنت پهلوی*. تهران: اطلاعات.
- کاتوزیان، محمدعلی همایون (بی تا). *اقتصاد سیاسی ایران*. تهران: نشر مرکز.
- کوهی کرمانی، ح (۱۳۲۴). *تاریخ تریاک و تریاکی در ایران*. تهران: کتابفروشی محمد علی علمی.
- کیهان، مسعود (۱۳۱۱). *جغرافیای مفصل ایران (جلد سوم)*. تهران: مطبعه مجلس.
- گنابادی، علی بن سلطان محمد نور علیشاه ثانی (۱۳۸۲). *ذوالفقار (در حرمت کشیدن تریاک)*. تهران: انتشارات حقیقت، چاپ جدید اول.
- مدنی، احمد (بی تا). *بدآموزی استعمار*. تهران: چاپخانه فردوسی.
- ممتازی، مهدی (۱۳۳۸). *مبارزه بین المللی با مواد مخدر و نقش دولت ایران در این باره*. تهران: چاپخانه زوار.
- منجم یزدی، ملا جلال الدین محمد (۱۳۶۶). *تاریخ عباسی یا روزنامه ملاجلال*. با تصحیح سیف الله وحید نیا، بی جا: نشر وحید، چاپ اول.
- نجاتی، غلامرضا (۱۳۷۱). *تاریخ سیاسی بیست و پنج ساله ایران*. تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.
- نشریه سپیده دم، شماره ۱، ۲۷ شهریور ۱۳۲۵.
- نوائی، عبدالحسین (۱۳۷۳). *ماجرای منع تریاک*. بی جا: بی نا.
- نوری اسفندیاری، فتح اله (بی تا). *رستاخیز ایران*. تهران: چاپخانه سازمان برنامه، چاپ اول.
- وحدت شریعت پناهی، سیده مریم، شهبازی، شاهین (۱۳۸۹). *الگوی مصرف مواد در معتادان گمنام*. *توانبخشی*، (۱)، ۲۹-۳۳.